

יסודות יבמות

שיעור ראשון

מבוא למצות יבום

מקורות

- א. בראשית פרק לח; רש"י שם, ח; רמב"ן, שם; רא"ם, שם
- ב. דברים כה, ה-; רשב"ם שם, ו; רמב"ן שם, ו; ספורנו שם, ו
- ג. רות ד, א-ז; רש"י שם, י
- ד. גמ' יבמות כד. "מתני'... אפיקתיה לגמרי"
- ה. גמ' יבמות יז: "אשת אחיו שלא... באבא ובאמא צריכא"; רש"י שם, ד"ה והא מהיכא
- ו. משנה יבמות לח. "כנסה הרי היא..."; גמ' לט. "כנסה... לכל דבר"

רא"ם בראשית לח, ח

והקם זרע - הבן יקרא על שם המת. הרמב"ן ז"ל טען ואמר "ואין זה אמת, כי במצות התורה נאמר גם כן 'יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל' ואין היבם מצווה לקרא שם בנו כשם אחיו המת. ואמר בבועז וגם את רות המואביה אשת מחלון קניתי לי לאשה להקים שם המת על נחלתו ולא יכרת שם המת מעם אחיו ומשער מקומו, 'ותקראנה אותו עובד', ולא מחלון. ועוד, שאמר 'ידע אונן כי לא לו יהיה הזרע' ומה היא הרעה אשר תבא עליו עד כי השחית זרעו מפניה אם יקרא שם בנו כשם אחיו המת, ורוב בני אדם מתאווים לעשות כן. ולא אמר הכתוב 'ויאמר אונן' אלא 'ידע אונן' כי לא לו יהיה הזרע' כי ידיעה ברורה היתה לו בזה שלא יהיה לו הזרע", עד כאן דבריו.

ואני תמיה מאד איך חשב על המאור הגדול, הנהירין ליה שבילי דכולא תלמודא כשבילי דמתיה, שלא ראה הא דתניא בפרק שני דיבמות, "דתנו רבנן: 'והיה הבכור' - מכאן שמצוה בגדול ליבם. 'אשר תלד' - פרט לאילונית שאינה יולדת. 'יקום על שם אחיו' - לנחלה, אתה אומר לנחלה או אינו אלא לשמו, יוסף קורין אותו יוסף, יוחנן קורין אותו יוחנן, נאמר כאן 'על שם' ונאמר להלן 'על שם אחיהם יקראו בנחלתם' מה 'שם' האמור להלן בנחלה אף 'שם' האמור כאן בנחלה". והלא הרב עצמו הביא הבריתא הזאת לגבי "והיה הבכור" ואמר: "והיה הבכור" - גדול שבאחין מיבם אותה. 'אשר תלד' - פרט לאילונית. 'יקום על שם אחיו' - זה שיבם את אשתו יטול נחלת המת בנכסי אביו". ואם כן יותר היה לו להרמב"ן ז"ל להקשות לו מדבריו אדבריו ממה שיקשה לו מצד הדין. אבל כונת הרב בזה שבימים הקדמונים קודם מתן תורה היה מנהג הקרובים לישא את אשת המת האב או האב או היותר קרוב מהמשפחה, כמו שכתב הרמב"ן עצמו, והבן הראשון הנולד לו מאשת המת היו קורין אותו בשמו של מת, עד שנתנה התורה ונתחדשה הלכה שלא ישא אשת המת מכל קרוביו רק האב לבדו, ושיקום היבם על שם אחיו המת ליטול נחלתו בנכסי אביו ולא יצטרך לקרוא את שם בנו הראשון בשם אחיו המת. ועוד, שאי אפשר לפרש כאן "והקם זרע לאחיו" על הנחלה מפני שהקם במקום המת לנחלה הוא היבם, שהוא אחי המת, לא הזרע הנולד מאשת המת, אבל מ"והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת" שדרשו בו לנחלה, לא קשיא, דהתם דרשו שפיר "והיה הבכור" - אינו הזרע הנולד מאשת המת כפי המובן מפשט הכתוב, רק הוא היבם. ופירוש "הבכור" - הגדול שבאחים. גם "אשר תלד" - אינו הזרע הנולד, רק היבמה. ופירוש "אשר תלד" - פרט לאילונית. ופירוש "יקום על שם אחיו המת" שהוא הבכור דברישיה דקרא, שהוא היבם. ועוד, מדפריך תלמודא "לרבא דאמר אף על גב דבכל התורה כלה אין מקרא יוצא מידי פשוטו, הכא אתיא גזרה שווה ואפיקתיה לגמרי, ואי לאו גזרה שווה למאן קמזהר רחמנא, אי ליבם 'יקום על שם אחיו' מיבעי ליה". משמע דהכא דקאמר ליה יהודה ליבם "בא אל

אשת אחיך ויבם אותה והקם זרע לאחיך" ואכתי לא אתיא גזרה שוה דקודם מתן תורה הואי, בקריאת שם הבן בשם אחיו המת קמיירי. והראיה על זה מדכתיב בתריה "וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע" משמע מפני שאינו נקרא על שמו, דאי שיקום היבם על שם אחיו בנחלה הוא דקאמר ליה, מאי "וידע כי לא לו יהיה הזרע" דקאמר.

בשעה טובה אנו מתחילים את סדרת 'יסודות יבמות'. בשיעור זה, המהווה כעין מבוא למסכת יבמות, נעיין במהותה של מצות היבום על פי העולה בפרשיות השונות.

היבום מופיע בתורה בפעם הראשונה בספר בראשית:

ויקח יהודה אשה לער בכורו, ושמה תמר. ויהי ער בכור יהודה רע בעיני ה', וימתהו ה'. ויאמר יהודה לאונן בא אל אשת אחיך ויבם אתה, והקם זרע לאחיך. [בראשית לח, ו-ח]

יהודה מצווה את אונן בנו לבוא אל אשת אחיו שמת בלי בנים ולייבם אותה. יהודה מוסיף ומבאר את מהות היבום ומגמתו: "והקם זרע לאחיך" – הקמת זרע לאח שמת ללא בנים, על ידי ביאה אל אשת האח והולדת ילד ממנה.

מכתוב זה עולה כי הילד הנולד מביאת היבום אינו נחשב לבנו של היבם אלא לבן אחיו המת. עיקרון זה מפורש בהמשך הפרשיה:

וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע, והיה אם בא אל אשת אחיו ושחת ארצה לבלתי נתן זרע לאחיו. [שם, ט]

אונן יודע שהזרע לא יתייחס אליו אלא לאחיו, ולכן הוא ממאן לעשות זאת ומשחית את זרעו ארצה.

מלשון הכתוב, "בא אל אשת אחיך", משתמע כי היבמה ממשיכה להיחשב 'אשת המת' גם בשעת היבום, וכך היא מולידה בן לאישה המת. לעומת זאת, ממצות היבום שבפרשת כי תצא נראה לא כך:

כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם ובן אין לו, לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר, יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה. [דברים כה, ה]

התורה מגדירה כי מעשה היבום אינו מעשה ביאה בלבד, אלא יש בו גם ממד של קניין – היבם קונה את היבמה לאישה, והיא נעשית כאשתו לכל דבר¹.

בנוסף, התורה ממשיכה וכותבת:

והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת, ולא ימחה שמו מישראל. [שם, ו]

כתוב זה, המגדיר כי הבן הבכור "יקום על שם אחיו המת", מלמד כי מותר ליבם לבוא על יבמתו ולהוליד ממנה ילדים גם לאחר שמצות היבום התקיימה וקם זרע לאחיו המת. לעומת זאת, בפרשת וישב אין זכר לכך, וניתן להבין ממנה כי לאחר הקמת הזרע היבם והיבמה אסורים זה בזה².

¹ כן אומרת המשנה [לח.]: "כנסה הרי היא כאשתו לכל דבר", והגמרא [לט.] מביאה לכך מקור מכתוב זה: "אמר קרא 'ולקחה לו לאשה' – כיון שלקחה הרי היא כאשתו לכל דבר". [נראה לבאר על פי זה את דין החליצה שהתחדש בפרשת כי תצא: ביבום שנהג קודם מתן תורה, הנעשה על ידי ביאה על אשת המת, אין מקום לסירוב להקים לאחיו זרע. לעומת זאת, ביבום שחידשה תורה, הכרוך בלקיחת היבמה לאישה, יכול היבם לומר "לא חפצתי לקחתה", ואז היבמה יורקת בפניו וחולצת את נעלו והיא מותרת לשוק].

² ייתכן וכן עולה מן הכתוב בסוף פרשייה זו [בראשית לח, כו]: "...ולא יסף עוד לדעתה", לפי ביאורו הראשון של רש"י [שם, ד"ה ולא יסף] לפסוק זה.

נראה לבאר, כי ההבדל בין היבום שנהג לפני מתן תורה ליבום עליו מצווה התורה, נובע משלילתה המוחלטת של התורה את הביאה על אשתו של אדם אחר. התורה אינה מאפשרת את היבום שנהג קודם מתן תורה – ביאה על היבמה בעודה ממשיכה להיחשב כאשת המת והעמדת זרע למת ממנה – אלא היא מגדירה כי היבום כרוך בלקיחת היבמה לאישה³.

ניתן להבין כי התורה אינה משנה את מהותו של היבום, אלא מוסיפה לו ממד נוסף. לפי זה, גם לאחר מתן תורה מגמת היבום היא הקמת זרע לאח המת, אלא שמעשה זה כרוך בלקיחת היבמה לאישה.

הבנה זו, שאין הבדל עקרוני בין היבום שנהג קודם מתן תורה ליבום שציוותה עליו התורה, עולה מדברי חלק ממפרשי התורה, המקישים מהכתוב בפרשה אחת על האמור בפרשה השנייה:

'כי לא לו יהיה הזרע' – לא יקרא בשמו, כטעם 'והיה הבכור אשר תלד'.

[ראב"ע בראשית לח, ט]

'ויבם אותה והקם זרע לאחיק' – הבן יקרא על שם המת, לשון רש"י. ואין זה אמת, כי במצות התורה נאמר גם כן 'יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל', ואין היבם מצווה לקרא לבנו כשם אחיו המת.

[רמב"ן בראשית לח, ח]

'והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת' – רוצה לומר, הראשון שתלד יוקם בו זרע למת. כי כבר ייחסוהו לו, כמו שאמר על רות המואביה שילדה לבועז בן: 'יולד בן לנעמי', כאילו היתה יולדת אותו מבנה, שהוא הבעל הראשון לרות. אך לא יקרא בשמו להתייחס לו למשפחה. הלא תראה שיהודה, שביאתו על תמר היה כמו היבום, ולא נתייחסו הבנים לער ואונן ולא נקראו בשמם.

[רלב"ג דברים כה, ו ד"ה והיה הבכור]

'ולא ימחה שמו מישראל' – שיהיה הולד נחשב אצל ה' יתעלה קיום פריה ורביה למת, שהרי נולד על ידי קידושיו של מת ואין היבם צריך לקדשה קדושין אחרים. וזה מאס אונן בשנאתו את אחיו ובזאת היה עליו קצף.

[ספורנו דברים כה, ו]

לפי דבריהם, אמנם הילד אינו נולד מאשת המת אלא מאשת היבם, והוא מיוחס אחר היבם, אך גם בכך יש הקמת שם למת⁴.

לעומתם, המלבי"ם טוען כי לקיחת היבם את היבמה לאישה מעקרת את מהותו המקורית של היבום:

כי הקמת שם בזרע הוא תכלית המכוון במצות יבום, אבל לא תוכל להיות רק כשהזרע אשר תלד מהיבם הוא בעת אשר תקרא עוד בשם אשת המת. אבל אחר שתקרא בשם אשת היבם, אז אי אפשר שאשת אחד תלד בנים על שם אחר.

[מלבי"ם דברים כה, ה]

לדבריו, הקמת שם למת על ידי הולדת ילד מהיבמה שייכת רק כאשר האישה ממשיכה להיחשב אשת המת, שכן רק באופן זה הילד מיוחס אחר המת ונחשב לבנו.

על פי דברים אלו, קביעת התורה שהיבום כרוך בלקיחת היבמה לאישה, משנה מהיסוד את מהות היבום: כעת הקמת שם המת אינה נעשית על ידי הולדת ילד למענו, אלא על ידי לקיחת אשתו לאישה וגאולת נחלתו.

³ יסוד הבנה זו בדברי המלבי"ם [דברים כה, ה], אך הוא מבאר עניין זה באופן שונה.
⁴ מפרשים אלו מבארים בדרכים שונות כיצד היבום מקים שם למת, ואכמ"ל.

הגדרה זו במהותו של היבום, מבוססת על ה'יבום' המתואר במגילת רות:

ובעז עלה השער וישב שם, והנה הגאל עבר אשר דבר בעז ויאמר סורה שבה פה לפני אלמני, ויסר וישב... ויאמר לגאל חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך, מכרה נעמי השבה משדה מואב... ויאמר אנכי אגאל. ויאמר בעז ביום קנותך השדה מיד נעמי, ומאת רות המואביה אשת המת קניתה להקים שם המת על נחלתו. ויאמר הגאל לא אוכל לגאל לי פן אשחית את נחלתי... ויאמר בעז לזקנים וכל העם, עדים אתם היום כי קנית את כל אשר לאלימלך ואת כל אשר לכליון ומחלוך, מיד נעמי. וגם את רות המואביה אשת מחלוך קנית לי לאשה להקים שם המת על נחלתו ולא יכרת שם המת מעם אחיו ומשער מקומו, עדים אתם היום.

[רות ד, א-י]

קיים דמיון ברור בין המתואר במגילת רות לבין היבום המופיע בתורה: בשניהם המגמה זהה – הקמת שם המת והדאגה שלא יימחה שמו, ובשניהם הדבר נעשה על ידי לקיחת אשתו.⁵ אולם, יש ביניהם שני הבדלים עמוקים:

- א. במגילת רות כלל לא נזכר המונח 'יבום', ותחתיו מופיע המונח 'גאולה'.⁶
- ב. במגילת רות לקיחת אשת המת מופיעה יחד עם גאולת נחלתו, אך בתורה אין לכך זכר.

על פי האמור, יסוד ההבדלים הוא בדרך הקמת השם שהשתנתה לאחר מתן תורה: התורה מציגה את היבום כפי שהתקיים לפני מתן תורה, כאשר הקמת השם נעשית על ידי הולדת ילד מאשת המת. במגילת רות, לעומת זאת, הקמת השם נעשית על ידי גאולת נחלתו ואשתו של המת; כך משפחתו ממשיכה להחזיק בקניינו, אשתו ונחלתו, גם לאחר מותו, והדבר יוצר לו מעין המשכיות.⁷

דברים אלו שופכים אור על דרשת חז"ל לכתוב בפרשת כי תצא:

והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת, ולא ימחה שמו מישראל. [דברים כה, ו]

לפי פשט הכתוב, התורה מגדירה כי הבן הבכור שיוולד "יקום על שם אחיו המת", ובכך שמו לא נמחה מישראל. אולם, הגמרא דורשת כתוב זה באופן שונה:

'והיה הבכור' – מיכן שמצוה בגדול לייבם. 'אשר תלד' – פרט לאילוני שאין יולדת. 'יקום על שם אחיו' – לנחלה. אתה אומר לנחלה, או אינו אלא לשם, יוסף קורין אותו יוסף, יוחנן קורין אותו יוחנן? נאמר כאן 'יקום על שם אחיו ונאמר להלן 'על שם אחיהם יקראו בנחלתם', מה שם האמור להלן נחלה, אף שם האמור כאן לנחלה. 'ולא ימחה שמו' – פרט לסריס ששמו מחוי. [יבמות כד.]

ברייתא זו נראית כעוקרת לחלוטין את מידי הפסוק מפרוטו⁸: לדידה, הבכור המוזכר בפסוק אינו מתייחס לבנו של היבם אלא ליבם עצמו, והכתוב מלמד "שמצוה בגדול לייבם"; "אשר תלד" מוסב על היבמה, והכתוב מלמד כי רק אישה שיכולה ללדת מתייבמת⁹; ו"יקום על שם אחיו" מלמד כי היבם זוכה בנכסי המת.

⁵ דברים אלו, כי יש לראות את המתואר במגילת רות כיבום, שנויים במחלוקת: הרמב"ן [בראשית לח, ה; דברים כה, ו] מגדיר את מעשה בועז כיבום, ואילו ראב"ע [דברים כה, ה ד"ה כי ישבו; רות ב, כ ד"ה מגואלנו] והאברבנאל [דברים כה, ה] חולקים על כך.

⁶ מונח זה קושר את המתואר במגילת רות דווקא עם גאולת הקרקעות הנזכרת בפרשת בהר.

⁷ כן כותב רש"י [רות ד, י]: "להקים שם המת על נחלתו – מתוך שאשתו יוצאה ובאה בנחלה ומכנסת ומוציאה, אומרים זאת היתה אשת מחלוך, שמו נזכר עליה". [ועיי' רבנו בחיי [דברים כה, ט] ומלבי"ם [שם, ה] המוסיפים בביאור העניין].

⁸ וכן מפורש בדברי רבא [שם]: "אף על גב דבכל התורה כולה אין מקרא יוצא מידי פשוטו, הכא אתאי גזרה שוה אפיקתיה מפשטיה לגמרי".

⁹ אמנם, הרמב"ם [פירוש המשנה פ"ב מ"ח; הל' יבום וחליצה פ"ב ה"ו] כותב, כי לפי דרשת חז"ל, המבארת את הכתוב "והיה הבכור" לאח הגדול, "אשר תלד" מתייחס לאם האחיים. [לרמב"ן [דברים כה, ו] דרך נוספת בהבנת דרשת חז"ל. לדבריו, דרשת חז"ל לא באה ללמד על מהות הייבום – את הפסוקים יש לפרש כפשוטם, כי הבן הנוולד מהיבם והיבמה מקים את שם האח המת, ודרשת חז"ל אינה אלא אסמכתא להלכות שונות].

השוני בין פשט הכתוב לבין דרשת חז"ל אומר דרשני. אמנם, לאור דברי המלבי"ם¹⁰ ניתן לבאר כי חז"ל מייאנו לפרש את הפסוק על פי פשוטו, הואיל וקביעת התורה כי מעשה היבום כרוך בלקיחת היבמה לאישה, משנה את צביונו של היבום: כעת הקמת השם אינה נעשית על ידי הולדת הבן מהיבמה, שכן הוולד אינו מתייחס אחר היבם אלא אחר אחיו; לאחר מתן תורה הקמת השם נעשית בהכרח על ידי עצם מעשה היבום – לקיחת היבמה לאישה וזכיית היבם בנכסי אחיו המת. בשל כך, בהכרח דברי התורה צריכים להתבאר באופן אחר: "והיה הבכור" אינו מתייחס לבן היבמה אלא ליבם עצמו, "אשר תלד" מוסב על היבמה ו"יקום על שם אחיו" מלמד על זכיית היבם בנכסי אחיו המת¹¹.

ביסוס לדברים אלו, כי זכיית היבם בנכסי המת היא חלק ממעשה היבום, מדברי הגמרא האומרת כי אין מקום לחשוב שמייבם רק אח מן האב ומן האם:

והא מהיכא תיתי, יבום בנחלה תלא רחמנא, ונחלה מן האב ולא מן האם. [יבמות יז:]

רש"י כותב בביאור דברי הגמרא:

והא יבום בנחלה תליא רחמנא, דכתיב 'יקום על שם אחיו המת', ואוקמינן לקמן 'על שם אחיו' – לנחלה, שייירש המייבם כל נכסי המת ואין אחיו חולקין עמו.

[רש"י שם, ד"ה והא מהיכא]

מדבריו נראה כי הזכייה בנכסי המת היא חלק ממעשה היבום, ולכן גדרי אחוה לעניין יבום זהים לגדרי אחוה לעניין ירושה¹².

לסיום השיעור נעיר שלוש הערות:

- א. הרא"ם [בראשית לח, ח] טוען כי ביבום שנהג לפני מתן תורה הוולד היה נקרא בשם האב המת, ורק ממתן תורה ואילך התבטל עניין זה¹³. על פי האמור לעיל, דברי הרא"ם מאירים: לפני מתן תורה היבום היה נעשה על ידי הקמת זרע למת, ולכן הילד היה נקרא בשמו של המת. לעומת זאת, לאחר מתן תורה היבום כבר אינו נעשה על ידי הולדת ילד למת אלא על ידי לקיחת אשתו לאישה והזכייה בירושתו, ולכן אין חובה לקרוא לבן בשם האב המת.
- ב. דיון זה, האם היבום שציוותה עליו תורה דומה במהותו ליבום שנהג לפני מתן תורה, נראה כעומד ביסוד מחלוקת הראשונים [תוס' כ. ד"ה יבא, כ: ד"ה גזירה; רמב"ן כ: ד"ה גזירה] בגדר מצות היבום: האם היא מתקיימת בקניין היבמה או במעשה הביאה.
- ג. ההבנה כי לפני מתן תורה היבמה נחשבה כאשת המת, מסבירה את החומרה הגדולה בה נקטו ביחס לשומרת יבם שזינתה – חיוב שריפה¹⁴. על פי האמור, לאחר מתן תורה מעמדה

¹⁰ המלבי"ם עצמו מבאר דרשה זו באופן מעט שונה.

¹¹ מן הדברים עולה, כי לפי פשטי המקראות מצות היבום דומה במהותה ליבום שלפני מתן תורה, ואילו חז"ל מפרשים את מצות היבום באופן אחר. נראה כי התורה שבכתב מתארת את הקמת השם באופן אידאי, דבר המתקיים באופן מלא בייבום שלפני מתן תורה. מבחינה מעשית הדבר אינו יכול לידי מימוש, ולכן באה התורה שבעל פה ומורה כיצד להקים שם באופן מעשי – על ידי לקיחת אשת המת לאישה והזכייה בנחלתו.

¹² ועי' רמב"ן [שם, ד"ה הא מהיכא] החולק על רש"י ומבאר את דברי הגמרא באופן אחר. [בעזרת ה' נעסוק בזכיית היבם בנכסי המת בהרחבה בהמשך סדרת השיעורים, ונעמוד על השיטות השונות בהבנת דין זה].

¹³ בכך הוא מיישב את תמיהת הרמב"ן [שם] על פירושו של רש"י [שם]: "והקם זרע לאחיק" – הבן יקרא על שם המת".

¹⁴ כן כותב המלבי"ם [שם]: "וכפי מנהג בני שם אז, היתה הזקוקה כאשת איש". [על פי זה יש ליישב את דברי רש"י [שם], שחיוב השריפה היה כדין בת כהן שזינתה, מקושיית הרמב"ן [שם]: "שבת כהן אינה חייבת שריפה אלא בזנות עם זיקת הבעל... אבל בת כהן שומרת יבם שזינתה... אינה אלא בלאו גרידא". על פי האמור, ייתכן והואיל ולפני מתן תורה היבמה נחשבת לאשת המת, דינה כאשת איש גמורה].

של היבמה השתנה, ובשל כך יש לבחון מהו גדר שומרת יבם – האם היא רק ממתינה ליבום או שגם לאחר מתן תורה רובצת עליה זיקת אישות מסוימת.

בשתי ההערות האחרונות, גדר מצות יבום וגדר הזיקה, נעסוק בעזרת ה' בהרחבה בהמשך סדרת השיעורים. בשיעור הבא נעסוק בעזרת ה' בגדר היתר אשת אח במקום יבום.

להערות ולתגובות: שלמה ליפשיץ

lshlomo26@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל

ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל